Момчило
Петровић

СВЕ ШТО НИСТЕ ХТЕЛИ ДА ЗНАТЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ СРБА

Laguna

Copyright © 2026, Момчило Петровић
Copyright © овог издања 2026, ЛАГУНА

СВЄ ШТО НИСТЄ ХТЄЛИ ДА ЗНАТЄ ИЗ ИСТОРИЈЄ СРБА

Садржај

Први део: Крај је исписан на почетку 9

Четрдесет хиљада мученика • Тенк испред Народне скупштине

Други део: Неславна војевања 35

Краљеви се играју ратова • Руска помоћ • Престоничко родољубље • Српска труба у Тирани • „Заборављени и остављени на клање“ • Јесен кад је Србија стрељала своје војнике • Војвода је пао с неба

Трећи део: Смрт и милост у Србији 97

Владање Србијом као опасан посао • Краљевина код Бобовишта • Ни мртав није хтео у Србију • Мајски преврат (1): Бацили су част под официрске чизме • Мајски преврат (2): „Завереници, мундире доле!“ • Загонетка патријархове смрти • Сеобе мртвих • Српска захвалност

Четврти део: Време љубави, спорта и разоноде . 165

Креће се лађа за Француску • Служио је персијског шаха • Блуд и правила за његово провођење

• Тешко учење Срба љубавним вештинама • Инжењери људских душа на конгресу • Пендрек за енглеског шампиона

О аутору 215

ПРВИ ДЕО
КРАЈ ЈЕ ИСПИСАН НА ПОЧЕТКУ

Четрдесет хиљада мученика • Тенк испред Народне скупштине

ЧЕТРДЕСЕТ ХИЉАДА МУЧЕНИКА

Врховна команда српске војске 1915. године регрутовала је и седамнаестогодишњаке, и препустила их мучном умирању

Повлачење војске преко Албаније у колективном сећању чува се као херојски подвиг за какав су само Срби били способни. У школи се, сажето, овако учи: пред немачком и аустроугарском офанзивом у јесен 1915. године, и после вероломног приступања Бугарске непријатељима, што нам је затворило пут Вардарском долином, Врховна команда српске војске у Првом светском рату донела је одлуку о повлачењу трупа преко Црне Горе и Албаније.

„Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас… Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, и ако на туђем земљишту, докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колико њена јачина била“, писало је у наређењу издатом командантима оперативних јединица.

Сматра се да је из Србије, преко Косова и Метохије, ка Јадранском приморју кренуло око 400.000 људи. Више од половине није стигло.

Процењује се да је током самог марша преко завејаних врлети, услед зиме, глади и исцрпљености, од 300.000 страдало око 150.000 војника.

Дуж суровог пута остало је и на десетине хиљада старих, жена и деце, али нико није водио евиденцију о њима: ни колико их је пошло, ни колико их је од тога броја преживело.

Српска војска је са собом повела и око 40.000 заробљених аустроугарских војника; страдало је око 30.000.

Смрт сваког човека је страшна, али по бесмислу и по узрасту жртава из ове језиве хронике издваја се страдање скоро 40.000 младића старих од седамнаест до двадесет једне године, регрутованих уочи самога повлачења. „Ова група војника је страдала у великој мери захваљујући организационим пропустима српских власти“, оценио је историчар Данило Шаренац.*

Бранислав Нушић** није крио огорчење:

„Нисам ни слутио да су та деца на смрт осуђена, да ће ту децу мађијски бацити у планине албанске где ће умирати од глади и од зиме, где ће се давити у блату и где ће их болести обарати као олујина недозрелу влат.

Нисам ни слутио да ће од 40.000 српске деце за месец дана 36.000 наћи гробове своје у снежним

* Данило Шаренац, *Той, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009* (*Институт за савремену историју*, Београд, 2014).
** Бранислав Нушић, *Деветстопетнаеста – трагедија једног народа* (*Édition Slave*, Беч, 1921).

амбисима и смрдљивим барама и да ће Србија читаву једну генерацију своје омладине просто бацити зверовима за храну, као непотребно месо.

Нисам ни слутио, велим, када су та деца, бледа и уморна лица пролазила у недогледним редовима мимо мене, да они иду на своју Голготу и да је хришћанство према Српству тако сиромашно жртвама.

Две хиљаде година ми славимо и жалимо четрдесет младенаца, мученика, колико је хришћанство у борби од неколико векова поднело на жртву, а ми за неколико дана бацимо на жртву четрдесет хиљада младенаца-мученика!“

Уочи Првог светског рата оружане снаге Краљевине Србије састојале су се из Народне војске и Последње одбране.

Народна војска делила се на три групе, на три „позива“. Први позив чинили су младићи са навршених двадесет година који су упућивани на редовно одслужење војног рока. Уз њих, истом позиву припадали су и мушкарци који су раније одслужили рок, и били преведени у резерву. Њихова старост била је од двадесет једне до тридесет једне године.

Други и Трећи позив чинили су мушкарци који нису прошли кроз нови систем војне обуке – уведен у Краљевини Србији 1883. године. Тако су Други позив чинили мушкарци стари од тридесет једне до тридесет седам година, а Трећи између тридесет седам и четрдесет пет година.

Од 1901. године постојала је и Последња одбрана, коју су чинили младићи од седамнаест до двадесет

година, али и грађани од четрдесет пет до педесет година.

Већ је Битка на Церу, у августу 1914. године, показала да ће бити неопходна регрутација нових војника да би се попуниле јединице које су претрпеле велике губитке. Први корак у решавању овог проблема Врховна команда начинила је кад је одмах регрутовала младиће 1894. годиште, дакле двадесетогодишњаке, који су позив за војску очекивали тек у априлу 1915.

Све то рађено је на брзину, без озбиљне припреме. У наредби Врховне команде стоји: „Пошто је извесно, да се бар за прво време неће имати одела за ове регруте, то при позиву регрута треба наредити, да регрути, без изузетака, понесу своје добро чохано или сукнено одело и добру обућу, а по могућству и осталу спрему собом да понесу, која је прописана за резервисте при доласку у команду.“ Закон је, иначе, прописивао да униформу војницима даје држава.

Као и групе регрута позване раније, и они су пролазили скраћену обуку од два месеца.

У ишчекивању нових напада непријатеља, све до јесени 1915. настављено је с убрзаним позивањем младића у јединице.

Јесени 1915. године регрутована је генерација рођених 1896. године. Према важећем закону, они су припадали Последњој одбрани. У исто време кад и они, позвани су у јединице и муслимани из крајева ослобођених у балканским ратовима, са Косова и Метохије и из Рашке области, и ђаци рођени 1896.

године. „Ђацима“ је закон сматрао* српске студенте Београдског универзитета и оне који су студирали ван граница Србије, затим ђаке виших школа, као и оне који су „добро свршили гимназију, реалку и положили испит зрелости“, затим оне који су завршили трговачку школу у земљи или иностранству, пољопривредну школу, богословију или учитељску школу, или какву занатску школу. Сви они упућивани су у Подофицирску школу у Скопљу.

Одлука о њиховој регрутацији донета је на седници Владе 18. марта, а у касарне је требало да уђу десет дана касније; тај рок је два пута померан, тако да су се коначно окупили 23. октобра, кад је немачко-аустроугарско-бугарска офанзива већ била почела, па времена за њихову обуку и није било.

Пошто је на почетку рата Аустроугарска из окупиране Мачве у заробљеништво одвела српске младиће, влада Николе Пашића одлучила је, 28. октобра, да се из оних округа у које је ушла непријатељска војска позову и регрути 1897. и 1898. годиште (осамнаестогодишњаци и седамнаестогодишњаци). Њих је требало „организовати војнички и повући у позадину“.** Свега десетак дана касније одлучено је да се 1898. годиште ипак не позове, али како се један број међу њима већ јавио командама, наређено је да та група остане.

Сви су се они, кад је донета наредба о повлачењу српске војске из Србије, нашли у колонама које су

---

* Данило Шаренац, *Тоū, војник и сећање. Први свеūски раū и Србија 1914–2009* (*Инсūиūуū за савремену исūорију*, Београд, 2014).
** Исто.

кренуле ка Јадранском мору. Грубе процене говоре да је реч о 40.000 младића.

Књижевник Миле Будак, између два светска рата идеолог усташког покрета, 1915. године је, као аустроугарски војник, заробљен у Србији. О регрутима је оставио запис:*

„Никад нећу заборавити неког дечкирца, који је већ био 'војник' и сучелице нашој настамби био скоро непрестано на стражи… Држао се посве озбиљно и на њему се видјело, да му је света стражарска дужност, што никако није пристајало његову дјетинству. Кундак му је старе берданке допирао до кошчице, а бод се над њим извисио као средовјечно витешко копље. На први поглед и површну посматрачу било је смијешно, но – било је тужно и лијепо, јер си видио надчовјечне трзаје једнога цијелог народа."

За места окупљања регрута били су одређени Ниш, Крагујевац и Крушевац. Већ ту се видела неспособност државе да се о њима стара: за регруте нису биле обезбеђене касарне нити било какви зидани објекти са основним условима за живот. Махом су били распоређени по кафанама – и по стотинак њих у једној згради, а у Крушевцу су спавали по колибама на ободу града.

Наређено је да се сви они евакуишу у Битољ, где би, далеко од фронта, прошли војну обуку. Кад су већ били надомак овог града, упућени су да преко Албаније крену на море, у Драч.

* Миле Будак, *Прйовиједшке. Ращно родйье* (*Маџица хрваџска*, Загреб, 1995).

Младићи са Косова и Метохије и из Рашке области, Албанци и муслимани, масовно су напуштали своје јединице још приликом поласка. Дезертирали су и Срби. Рачуна се да је у одступање пошло 33.126 регрута. На одредиште је стигло десетак хиљада.

У сведочењима учесника догађаја, датим комисијама које су пред крај и по завршетку рата настојале да утврде кривце за ове губитке, и у мемоарима из оног доба, наведени су потресни детаљи овог војничког похода.

Управници војних магацина и војни интенданти одбијали су да дају храну и опрему регрутима који су се формално рачунали у „резерву", с образложењем да је њихов задатак да снабдевају борбене јединице, које су се такође повлачиле.

Немац Герхард Геземан, професор универзитета, пријатељ Срба, који је са нашом војском прешао Албанију, описује сцену из Косовске Митровице:*

„Јуче сам гледао како им је један чиновник, једва се савлађујући да не бризне у плач, делио вунене чарапе. Сваком по једну. За по један пар их је исувише. Изгледају бедно, стоје по ћошковима прозебли и цвокоћући зубима, многи тихо плачу. Да просјаче још нису научили. А то им ништа не би ни помогло."

Он је описао и сусрет са два регрута у Ђаковици. Геземан је пао прелазећи Дрим, и младићи су му помогли да устане. Кад им је захвалио, питали су га за најлакши пут до Ваљева, несвесни колико су далеко од родних кућа. Хтели су да се врате.

---

* Герхард Геземан, *Са сūиском војском кроз Албанију 1915–1916* (*Сūиска књижевна задруūа*, Београд, 1984).

Ретко ко је, изгледа, имао разумевање за младост и неискуство војника. Наређивано им је да носе ствари официрских породица које су се повлачиле, а забележен је и случај да су од Краљева до четрдесет километара удаљеног Полумира, на рукама пренели 1.000 сандука муниције, тешких око педесет килограма сваки!

Без хране, лоше обучени и без одговарајуће обуће, страдали су у леду албанских планина, али и на самом крају пута, у албанском приморју.

Први прецизнији спискови регрута начињени су кад су стигли у албански градић Фијери. Пребројано је 10.900 војника. Лекарским прегледом утврђено је да је само њих 4.230 способно за још највише три дана марша. Остатак од 6.670 био је још тада апсолутно неспособан да макар и после 20 дана одмора крене на марш.*

Фактичку власт у овом делу Албаније тада су држали Италијани. Њихов генерал Бертоти – упамћен међу Србима по злу – није регрутима дозволио да се одатле упуте у Валону, да би се укрцали на бродове за Грчку, него их је усмерио у много даљи Драч. А кад су регрути стигли у ову луку, Бертоти је опозвао своју наредбу, и као место укрцавања одредио Валону! Регрути су два пута морали да пређу исти пут. Умирали су, исцрпљени, марширајући тамо и назад.

Већ тада је било јасно да је страдање ових младића страшније од губитка људства уобичајеног у рату.

---

* Данило Шаренац, *Той, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009* (*Институт за савремену историју*, Београд, 2014).

Француски генерал Пјарон де Мондезир, командант војне мисије на Крфу, забележио је речи краља Петра: „Ако још постоји Србија, бојим се да више неће бити Срба. Учињена је погрешка што је поведена последња одбрана младића [од 17 до 19 година], узданица народа."

По завршетку евакуације војске преко Албаније, међу војницима и цивилима у Грчкој почело је да се прича да су неки официри тукли, па чак и убијали поверене им регруте. Постављало се, уз то, и питање оправданости позивања у војску недозрелих младића, да би народни посланик Настас Петровић, на заседању Скупштине на Крфу 1916. године, поднео интерпелацију после које су војне власти наложиле истрагу. Судском пуковнику Станку Цветковићу наложено је да истражи „упропашћивања резервних трупа кроз Јужну Србију и Албанију", и да подигне оптужнице.

Данило Шаренац у већ поменутој књизи напомиње да се „већ у називу истраге 'Истрага о *уūроūашћивању* [истакао аутор] регрута у Албанији' огледала претпоставка да судбина регрута није схваћена као ратна нужност, него да је у питању немар који се на време могао предупредити."*

После годину дана рада, саслушавања официра и анализе наредби, Цветковић је министру војном доставио списак од 17 имена официра на којима је, по његовом мишљењу, лежала највећа одговорност. На првом месту био је бивши министар војни Радивоје Бојовић, а на зачељу списка команданти регрутима из Ниша,

* Исто.

Крагујевца и Крушевца. Али, Цветковић је одбио да подигне оптужнице против њих, правдајући се да је за то потребно спровести и формалну судску истрагу.

Говорило се о притисцима са разних страна на Цветковића, зато је он је у јулу 1918. године, неколико месеци пре краја рата, узео боловање и отишао у француску бању Виши. Боловање му је одобрио надређени официр.

Било је јасно да војни врх није заинтересован за утврђивање истине.

Именован је нови иследник, пуковник Милош Константиновић, али је и он инсистирао на процедури, на формирању комисије која ће анализирати резултате претходне истраге… и – није урадио ништа.

У децембру 1918. године, непосредно по окончању рата, народни посланик, историчар и професор Дража Павловић предложио је, у Скупштини, формирање Анкетног одбора „за извиђај узрока пропасти српских регрута". Један од изабраних чланова тога одбора био је и адвокат и књижевник Драгиша Васић.

Одбор је, између осталог, средином 1919. године у штампи објавио позив „свима који могу да помогну истрази" да се јаве својим сведочењима, а официрима је гарантовао да неће сносити последице због својих исказа.

Одбору су стигле бројне оптужбе на рачун официра, између осталог и да су тукли или наређивали пребијање регрута за најмању ситницу, што је убрзавало њихову смрт од исцрпљености, или да су чак убијали регруте који нису могли да наставе пут. Ово је било немогуће проверити, али је ипак недвосмислено

установљено да је у два одвојена догађаја стрељано петоро регрута.

Ови случајеви издвојени су, у ствари, због кршења процедуре – одлуку о извођењу пред преки суд могао је да донесе само директно претпостављени старешина војника, а у овим случајевима није било тако. Са́мо стрељање, као „легална војна мера", није довођено у питање.

У првом случају командант Тимочке војске генерал Михаило Рашић ухапсио је шест војника из Првог шумадијског пука резервне војске – значи: нису били под његовом командом – због пљачке албанских кућа у селу код Елбасана, током потраге за храном. У том су селу претходно убијена два мушкарца. По Рашићевом наређењу, два војника су зато стрељана, а четворица су добила по тридесет батина, и враћена у јединицу. Занимљиво је да је Рашићу пре рата суђено због корупције у набавци топова и да је, иако је прошао без осуде, био пензионисан; реактивиран је тек у време балканских ратова. После рата, пак, као министар војни активно је учествовао у заташкавању афере око лиферовања трулих опанака војсци, пре повлачења преко Албаније.*

У другом случају, три регрута стрељана су код Призрена јер су, у потрази за храном, изазвали пуцњаву у албанском селу, када су погинула два мештанина. Сељаци су се пожалили српским официрима, и ови су регрути ухапшени и стрељани. Будући да су сведоци који су о овом случају причали члановима Анкетног одбора били далеко од места догађаја, остало је

* Више о овоме у одељку „Седам корупционашких афера" у књизи *Нових 147 ūрича из занимљиве исūорије Срба* (*Лаūуна*, Београд, 2022).

непознато из које су јединице били стрељани, ни ко их је погубио. Чињеница је да ни у једном документу овај догађај није био регистрован, нити су се старешине јавиле да образложе своју одлуку. Тражећи расветљавање овог случаја, грађани су у Београду организовали демонстрације и писали петиције…

Временом је активност Анкетног одбора ослабила, да би после смрти председника Уроша Ломића, посланика из рудничког краја, у другој половини 1920. престала са радом. Одбор је, док је трајао, открио низ појединачних случајева неодговорности и небриге државног и војног врха, али у именовању криваца за страдање регрута није постигнуто ништа.

Нови анкетни одбор предложио је народни посланик Воја Лазић. Овај земљораднички трибун и опозиционар казао је у Скупштини: „По овоме злочиначком делу учињеном према народу и војсци вођена је истрага од стране војних власти и том истрагом утврђена је кривица извесних војних старешина, којима се није могло судити за то што су по овоме делу заједно са њима кривци и неки министри из онога времена.“

Тако је и остало.

Истрага је обустављена 1921. године, у склопу активности везаних за припрему венчања краља Александра Карађорђевића.*

* Владимир Ј. Радојевић, Добросав Ј. Миленковић, *Пропаст српских регрута 1915* (*Српска академија наука и уметности*, Београд, 1967).